

ЖАНРОВІ ОЗНАКИ ДУМ ТА КОЛЯДОК У “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ЯК ДЖЕРЕЛІ ОБРАЗОТВОРЕННЯ ТРЕТЬОЇ ГЛАВИ “КНИГИ ЛЕВА” Б.-І. АНТОНИЧА

У статті, присвяченій 825-річчю від часу створення “Слова о полку Ігоревім”, уперше проаналізовано провідні образи-символи, спільні для українських народних дум та “Слова...”, які прийшли з найархаїчніших жанрів українського календарно-обрядового фольклору – колядок та щедрівок. На композиційному та ідейно-художньому рівні “Слово...” розглядається як найдавніша з відомих українських дум, основні жанрові ознаки яких – нерівноскладовість строф, зумовлена емоційністю оповіді про сучасні авторові події суспільно-історичного значення, завершеність думки, тяжіння до окремішності кожного рядка (строфи) – простежуються в тих поетичних творах “Книги Лева” (1936), жанр яких Б.-І. Антонич визначив як “Слово...”.

Ключові слова: фольклорні джерела, поетика, літературний жанр, колядка, дума (думати думу), “Слово о полку Ігоревім”, поет-пісняр, вірш і строфа, епічна поема-пісня, поема-елегія (дума), сучасні події, поетизація, річниця, воїнська повість.

Olesia Ponomarenko. Genre characteristics of historical ballads and Ukrainian Christmas carols in “The Tale of Igor’s Campaign” as a source of images for the 3rd chapter of Bohdan-Ihor Antonych’s “The Book of the Lion”

This paper dedicated to the 825th anniversary of “The Tale of Igor’s Campaign” offers the first analysis of the fundamental symbols which originate from the most archaic genres of Ukrainian calendar ritual folklore, that is, from kolyadkas and shchedrivkas, and are common for “The Tale...” and Ukrainian folk ballads (dumas). On the compositional, ideological and aesthetic levels, “The Tale...” is treated here as the most ancient Ukrainian дума. The basic genre parameters of the latter (irregular number of syllables in each strophe determined by the emotional charge of the narration, the actuality of the narrated story, the self-containedness of thought and of every line (strophe) in particular) can, in their turn, be traced in those poetic texts of “The Book of the Lion” (1936) which Bohdan-Ihor Antonych defined as the “Tale...”.

Key words: folk sources, poetics, literary genre, kolyadka, дума, “The Tale of Igor’s campaign”, singer poet, verse, strophe, epic poem (song), elegy poem, contemporary events, poetization, anniversary, war novel.

Минає 825 років від часу створення “Слова о полку Ігоревім”. Автор звертається до ще живого Галицького князя Ярослава Осмомисла, який помер 1 жовтня 1187 р., а в кінцевому славослів’ї згаданий Ігорів син Володимир, що повернувся з половецького полону навесні 1187 р. Твір, написаний незабаром після й під безпосередніми враженнями від невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря на половців 1185 р., має виразні ознаки воїнської повісті та української народної думи водночас.

За спостереженням П.Житецького, “Слово...” створювалось ніби у два прийоми, з яких поетичний передував прозаїчному, і цим “пояснюється роздвоєння думки, яке відчувається з перших слів: “Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстий о пълку Игоревѣ, Игоря Святъславлича? Начати же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню” [6, 273]. Автор визначає “Слово о полку Ігоревім” як “трудну”, тобто воїнську повість, бо в основі твору лежить військовий похід, в якому беруть участь князі та дружина [див.: 12, 14], як пісню, оскільки має на меті з високою емоційною наснагою оспівати звиягу і здатність князів до ратних подвигів, до єдності в ім’я Батьківщини, їхню безмежну любов до рідної землі – таку, що “не знає завеликих жертв”, <...> лиш у потребі каже голову положити для добра вітчизни і для слави” [7, 89].

Є. Роговер ставить пам’ятку давньоруської літератури XII ст. дотатарської доби “Слово о полку Ігоревім” у типологічний ряд епічних творів середньовічної

Європи, адже в них ідеться про жорстокі феодальні міжусобиці, котрі призводять до нещасливого кінця, про військову дружбу головних учасників походу (Ігоря – Всеволода у “Слові...” і Роланда – Олів’є в “Пісні про Роланда”), про самовпевненість, честолюбство та нерозважливість головного героя, про глибоку скорботу того, хто втілює централізовану владу (київський князь Святослав і французький король Карл Великий). Обидва твори (“Слово о полку Ігоревім” і “Пісня про Роланда”) прославляють кодекс лицарської честі, співають гімн батьківщині (Руській землі та “милій” Франції), обидва завершуються відносно щасливою розв’язкою (поверненням Ігоря з полону та остаточною перемогою Карла) [див.: 12, 14-15]. Б.Лепкий [7, 92] наголошує на спільних рисах “Слова о полку Ігоревім” та українських дум: поважний високий тон зображення оборони вітчизни, розуміння лицарства не як розваги, а як важливого обов’язку.

П. Житецький доводить, що оперування автора “Слова...” “мандрівними” повістями, які прийшли на Русь разом із християнством, не дає підстав розглядати цю пам’ятку давньоруського письменства лише як талановите наслідування тієї чи тієї болгарської повісті [див.: 6, 267]. “Щодо слов’янських слів на зразок *вранъ*, *гласъ*, *градъ* [неповноголосі форми замість властивого староукраїнській мові повноголосся], хощу у “Слові...”, то вони становлять <...> стилістичну прикрасу “трудних повістей”. Є і в народних південноруських думках слов’янські слова і форми, але вони аж ніяк не підривають народного характеру мови” [6, 268], “не ріжуть слух своїм слов’янським типом і відповідають поважному, дещо урочистому настрою дум” [6, 268]. Це ж саме стосується “Слова...”, яке було скорботною повістю про “невеселу годину”, коли “туга розлилася по Руській землі” від того, що через князівські міжусобиці погані з усіх сторін почали приходити на руську землю з перемогами [див.: 6, 268].

Мотив історичної напередвизначеності нещасливої долі рідного краю, зумовленої національним розбратом, наскрізний у “Слові о полку Ігоревім”: “Уже-бо браття, невеселая година настала, / уже пустиня силу прикрила. / Встала обида в силах Даждьбожа внука, ступила дівою на землю трояню, / заплескала лебединими крильми на морі край Дону; / плещучи, прогнала багаті часи. / Припинились походи князів на поганих, / сказав бо брат брату: / “Се моє, і те теж моє.” / І почали князі про малес – “се великеє” мовити / і самі на себе крамолу кувати. / а погані з усіх сторін приходили з побідами / на землю Руськую” [1, 369].

Стогін невільників розлягається по всій землі України-Русі після поразки Ігоря. Жалощі та плач становлять також панівну стихію українських народних дум, “тому й форми плачу – прокляття і молитва – притаманні майже всім думам. Особливо різко звучать ці форми у т.зв. “плачах” невільників” [див.: 6, 277]. “Об вірі християнській гадають, / землю турецьку, віру бусурманську / кленуть-проклинають: / – Ти, земле турецька, ти, віро бусурманська, / Ти, розлуко християнська: / А вже ж не одного розлучила ти за сім літ війною – / Мужа з жоною, / Брата з сестрою, / Діток маленьких з отцем, маткою! / Визволь, Боже, бідного невільника / На святоруський берег, / У край веселий, / У мир хрещений!” [5, 60].

Давно вже утвердилася в науці думка, що “Слово о полку Ігоревім” написане південним, а не північним наріччям [6, 274] давньоруської мови. Очевидно, що “письмова мова в часи поета зміцніла в напрямку народності настільки, щоб нею можливо було викласти літературну пісню” [6, 274]. С. Гординський вважає, що мова “Слова...” – це тогочасна літературна мова в Україні, подібна до мови хоч би літописів, тільки ж, з огляду на світськість автора й теми, народніша, живіша [див.: 4, 97].

Окнижнювання деяких словесних форм пісні про Ігорів похід на церковнослов'янський (тобто староболгарський) лад створює враження, наче у “Слові...” значна кількість старослов'янізмів. Насправді їх порівняно небагато – не більше чотирьох відсотків [див.: 4, 98].

“Вилучивши ще слова чужомовного походження, особливо східного, ми дістанемо живу розмовну мову того часу. На неї наклалися слова староукраїнської мови, в основі із загального східнослов'янського джерела, і мова, яку знаємо із народної словесності” [4, 98]. “Багато слів, які зникли з нової української мови, як архаїзми, досі в ужитку на деяких частинах української території, особливо в Карпатах, де для такого мовного збереження були набагато кращі умови, ніж в областях степових”. У Карпати “напливала людність із східних областей України, наприклад, на Бойківщині відкрито багато могил сіверян XII ст. з черепами наддеснянського типу – з Ігорової батьківщини” [4, 98]. На Гуцульщині збереглися такі слова, як “паполома, черлений, текти – у значенні не тільки пливти, а й гнати, бігти. Десятки слів, притаманних “Слову...”, живуть досі на Лемківщині, і це навіть дало свого часу (1883) Ом. Патрицькому підставу виводити автора з лемків – безперечно перебільшення <...>”. Із тих лемківських архаїзмів у “Слові...” побутують “торгати, віргати, пущати, хитити, приодіва, дожджик, зарани, на нич”, форми пом'якшення ч “хочю, скачю”, “змішування с-ш, ч-ц, к-ц: мишлю, русняци, воуци (у “Слові...” шизий, русици, волци) – прикмети, про які написано вже багато праць на доказ, що це впливи псковсько-новгородського російського діалекту” [4, 98].

Б.Лепкий вважає автора “Слова...” людиною світською тому, що духовник не впровадив би до свого твору поганської міфології, котра цілком закриває перед нами тих кілька християнських згадок про Божу Матір Пирогощу, поборників християнства й те кінцеве, хтозна, чи не рукою пізнішого переписувача додане “амінь” [див.: 7, 92]. Дослідник заперечує, що ця пам'ятка давньоруського письменства написана як поема-панегірик на честь князів на зразок хвальних пісень, співаних двірськими співаками при пирах: адже широкий і вільний злет уяви її автора лине аж у країну віщування; розглядає кінцеве славослів'я князям як спільну жанрову ознаку “Слова о полку Ігоревім” та українських народних дум.

Б.Лепкий висуває гіпотезу князівського походження співця Ігорового походу: “...Таке у нього знання історії не тільки рідної землі, і то в різних її частинах, часто від себе доволі далеких, але також і поодиноких княжих родів, таке горде почуття лицарської честі і такі сміливі, більше товариські, ніж підданські відзиви про князів і до князів” [7, 92]. “Всі подробиці княжих родів, їх спосіб думання, серце і душу міг знати хтось, хто походив з їх верстви або був дуже їм близький. Так само подробиці походу і враження з його поодиноких моментів міг нам так живо передати тільки той, хто сам брав участь у ньому” [7, 92].

П.Житецький убачає у “Слові...” світогляд двовір'я – переплітання місцевого язичницького світогляду з християнським [див.: 4, 273].

Автор “Слова про похід Ігорів” у багатозначних метафоричних образах змальовує картину бурі-перестороги перед битвою, після чого перейде до першої переможної для русичів сутички з половцями – у п'ятницю 3 травня та нещадної поразки Ігорового війська в суботу, а потім – до з'ясування її причини. “Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено / і поїхав по чистому полю. / Сонце йому тьмою путь заступало; / ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила; / свист дикий встав поблизу: / див кличе з верху дерева – / велить прислухатись землі незнаємій: / Волзі, і Поморію, і Посуллю, / і Сурожу, і Корсуню, / і тобі, тмутараканський ідол! / І половці небитими дорогами / побігли до Дону великого; / кричать вози їх опівночі, / мов лебеді сполохані” [1, 361]. Поморієм

тут названі узбережжя Азовського та Чорного морів, Сурожем – місто Судак у Криму – отже, окреслюються українські землі, зайняті половцями [див.: 1, 396].

Двовірна картина світу виявляється і в українських народних думках з їхніми яскравими образами віщих птахів та виразним християнським моралізаторством, яке підсилювалося у процесі побутування цих ліро-епічних пісень у середовищі сліпців-кобзарів: “Ой на Чорному морі, / На білому камені, / Ой там сидить ясен сокіл-білозірець, / Низенько голову склонив, / Та й жалібно квилить-проквіляє / Та на святе небо, / На Чорнеє море / Іспильна поглядає. / Що на святому небі, / На Чорному морі негарзд починає: / На святому небі усі звізди потьмарило, / Половина місяця у тьму уступило; / На Чорному морі не гарзд починає: / Ізо дна моря сильно хвиля вставає, / Судна козацькі-молодецькі / на три часті розбиває. / Перву часть одбивало – / У тихий Дунай заношало; / Другу часть одбивало – / У землю Грабськую / На каторгу турецьку заношало; / Третю часть одбивало – / Да на Чорному морі затопляло” [5, 131-132].

Образ сокола-деміурга із символічним значенням праведного астрального вогню світил – місяця (за К.Сосенком) чи сонця (за О.Афанасьєвим), або ж блискавки (за І. Нечуєм-Левицьким) відомий нам за більш давнім, аніж думи, жанром української народної творчості – календарно-обрядовими піснями, зокрема колядками. У колядках сокіл сидить на вершечку прадерава і спостерігає, чи кривні родичі не чинять кривд один одному.

Притаманний народним колядкам і щедрівкам образ прадерава як вертикальної тричастинної моделі світобудови з'являється й на початку “Слова о полку Ігоревім”: “Боян бо віщий, якщо кому хотів пісню творити, / то розтікався мислю по древу, / сірим вовком по землі, / сизим орлом під хмарами” [1, 357].

Якщо на образно-символічному рівні багато “темних місць” “Слова...” прояснюється саме завдяки зіставленню з календарно-обрядовою поезією, найбільше – із колядками та щедрівками, то на синтаксичному, композиційному та ідейно-художньому рівнях цей твір красного письменства давньоруської доби становить собою архаїчний праобраз української думи.

За спостереженням І. Срезневського [див.: 6, 279], спільним здобутком усіх слов'ян був 10-складовий двостопний вірш, складений так, що в першій стопі – 4 склади, а у другій – 6 (іноді навпаки).

В українських обрядових піснях, переважно колядках, наявні двостопні строфи з рівною кількістю складів (5 і 5), які відбивають ясний і спокійний настрій співака (виконавця), а не внутрішні пориви чуттів: “А в полі, в полі / Й у видноколі, / Стоять намети / з білого шовку...” [6, 280].

Принципово відмінний розмір у думках, його особливість – у невідповідності складів, тобто в нерівноскладовості строф, то розтягнутих, то стислих [6, 280]. “Коли епічний тон змінюється на ліричний, тобто замість оповіді з'являється заклик, звертання, прокляття, то зазвичай вірш стає коротшим [6, 282]: “То не ясний сокіл квилить-проквіляє, / Як син до батька, до матері у городи християнські поклони посилає, / Сокола ясного рідним братом називає: / Соколе ясний, / Брате мій рідний! / Ти високо літаєш, / Ти далеко видаєш, / Чому у мого батька й матері ніколи в гостях не буваєш?” [5, 58].

“У вірші думи немає стоп, кожен її “вірш” (рядок) дорівнює окремій стопі з одним логічним наголосом, незалежно від того, скільки складів у рядку. Це надає думі ритмічної визначеності, проте завдяки цьому різкіше виступає невідповідність коротких та довгих рядків: “Така сутність цієї мірної прози – відмінності дум від обрядових та сімейно-побутових пісень” [6, 281].

Закон “внутрішньої єдності думки, яка прагне до завершеного вираження, позначеного одним наголосом”, надає кожному рядку думи деякої окремішності

та викінченості. Ось тому цей вірш не вкладається у визначений мотив пісні, яка “<...> створюється під впливом мелодії, що вже пролунала в душі. У думках, на противагу цьому, мелодія підкорена змісту вірша, який передається то співом, то речитативом, іноді ж коливається між тим і та іншим. Виконавець думи, користуючись цією рухливістю вірша, <...> може виразити в ньому свої власні настрої та почуття. Звідси – ліричний, пристрасний тон, який спричиняє особливу душевність музичного виконання думи” [6, 281]. Такий нерівноскладовий розмір, зумовлений емоційною схвильованістю оповіді про сучасні події з відповідним виділенням в окремі строфи історичних уточнень та ліричних звертань, закликів, благань і прокльонів, властивий і “Слову о полку Ігоревім”.

Як поетична пам'ятка Південної Русі, “Слово...” стоїть непоодиноким: “Співець Ігоря був лише першим виразником того поетичного настрою, котрий досяг усенародного значення в думках” [6, 285].

Княжі дружини, пов'язані династичними зв'язками, були б уже анахронізмом у тій новій обстановці через три століття після появи “Слова...”. “З'явилися козацькі дружини, на чолі яких стояли народні ватажки. Але сутність боротьби зовсім не змінилася: тими самими шляхами ходили козаки на своїх ворогів, як і давньоруські дружини, – серед тої ж степової обстановки зустрічалися” зі “степовими хижакими, стародавніми ворогами Русі” в XV–XVI ст. [див.: 6, 284-285].

Історичний тон думи вимагає ретельного викладення подробиць, що викликає нарощування мовлення та вирізнення з подовженого “вірша” коротких виразів у вигляді окремих “віршів” [див.: 6, 282]: “То в тій галері Алкан-паша, / Трапезонтське княжжя гуляє. / Має собі ізбраного люду: / Сімсот турків, яничар штириста / Да бідного невольника півчвартаста / Без старшини військової. / Перший старший між ними пробуває Кішка Самійло, гетьман запорозький; / Другий – Марко Рудий, суддя військовий; / Третій – Мусій Грач, військовий трембач; / Четвертий – Лях Бутурлак, ключник галерський, / Сотник переяславський, / Недовірок християнський, / Що був тридцять літ у неволі, / Двадцять штири, як став по волі, / Потурчився, побусурманився / Для панства великого, / Для лакомства нещасного!...” [5, 78]. Із подібних прикладів нерівноскладовості видно, що “вірш українських дум є витвором схвильованої думки, котра була викликана не епічним переказом віддаленої старовини, а живими явищами поточного життя” [6, 282]. Щодо ритміки, то “сліди того ж вірша, котрий панує в думках, ми вже зустрічаємо у XII ст., у “Слові о полку Ігоревім”, котре в цьому плані можна вважати попередником <...> українських дум” [6, 283].

У думі передається продумана розповідь про подію, тому її “вірш” підлягає думці, яка “шукає повного й чіткого вираження, звідси походить у думках нарощування мовлення, з котрого народжується і нарощування вірша” [6, 281]: “То Кішка Самійло, гетьман / запорозький, Словами промовляє: “Ай, Ляше / Бутурлаче, Брате старесенький! / Колись і ти був в такій неволі, / як ми тепера, / Добро нам вчини, / Хоч нас, старшину, одімкни / – Хай би і ми у городі побували, / Панське весілля добре знали”. / Каже Лях Бутурлак: / “Ой, Кішко Самійле, гетьмане запорозький, / Батьку козацький! Добро ти вчини, / Віру християнську під нозі підтопчи. / Хрест на собі поламни! / Аще будеш віру християнську під нозі топтати, / Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати!” / То скоро Кішка Самійло теє зачував, / Словами промовляє: / “Ой, Ляше Бутурлаче, / Сотнику переяславський, / Недовірку християнський! Бодай же ти того не діждав, / Щоб я віру християнську під нозі топтав!” [5, 81-82].

Думи про боротьбу козаків проти турецько-татарського поневолення України вважають за найдавніші. Виникли вони десь у середині XVI ст., а можливо, й

раніше. Належать до т. зв. циклу “невільницьких плачів”. Після того, як турки здобули в останній третині XV ст. Азов та підкорили кримську й татарську орду, почалися часті військові набіги татар і турків на Україну [див.: 5, 325]. Козаки чинили запеклий опір загарбникам, протистояли не лише національному, а й релігійному гнобленню рідного краю: воювали “за землю рідну”, “за віру християнську”. У XVII ст., у часи творення дум про боротьбу з польською шляхтою, зазвучить мотив захисту православної віри України.

М.Максимович наголошує: “Український бандурист не був забавником і скоморохом”, він прищеплював молоді “глибоко моральні поняття про те, що складає святий обов’язок людства” [9, 460], додамо – шану до рідних звичаїв. Так, герой думи “Пирятинський попович Олексій”, щоб порятувати запорозьке військо від загибелі – утихомирить бурю на Чорному морі, прилюдно кається у своїх гріхах і добровільно погоджується бути принесеним у жертву розгніваній стихії: “Хоч я святеє письмо читаю / І вас, простих людей, на все добре навчаю, / Я собі найбільший всіх вас гріх маю: / Що я від отця свого, від паніматки / Із города Пирятини в охотнее військо виїжджав, / Я з отцем і паніматкою прощення не приймав, / Я отця свого і паніматку стременими в груди од себе одпихав, / Старшого брата зневажав, / Старшою свою сестру сильно проклинав, – / Що я, панове, сам недобре починав, / Що я кров християнську безневинно проливав, / По городу Пирятину поїжджав, діток маленьких добрим конем розбивав: / От тим мене Господь милосердний на великій потребі покарав” [5, 124-125].

Після сповіді Олексія Поповича та після його жертви Чорному морю дещицею власної крові буря вщухає: “Тоді козаки добре дбали, / Олексія, Поповича пирятинського на чердак виводили, / З правої руки пальця-мізинця урубали, / Християнську кров в Чорне море впускали / <...>/. Стала на Чорнім морі супротивная величная хвиля утихати, / Стало судно козацьке ніби руками на берег викидати...” [5, 125]. Закінчується ця дума не славослів’ям, як більшість інших, а проповіддю великої сили молитви матері й батька, мудрого звичаю шанувати її. У пізнішому варіанті цієї думи Олексій Попович обмежується сповіддю перед козаками й каяттям без жертвування морю своєї крові: “Як став Олексій Попович / Гріхи Богу повідати, / То зараз стала злосупротивна / Хвилечна хвиля / На Чорному морі притихати: / Притихала і впадала, / Мов на Чорнім морі не бувала, / Усіх козаків до острова / Живцем прибивала” [5, 130].

За спостереженням М.Максимовича, в українських епічних піснях, а саме в думках, виявлена боротьба духу з долею, досада й печаль-журба проймає їх як лейтмотив. Вони вирізняються поривами пристрасті, твердістю й силою чуття, у них більше дії [8, 349]. Згадаймо хоча б думу “Смерть Івана Коновченка” часів боротьби з турками й татарами. Ці ознаки дум повною мірою виявились у “Слові о полку Ігоревім”. Суттєва відмінність російських народних пісень від українських – у тому, що в перших виявлено дух, покірний своїй долі, який не шукає шляхів вияву в пісні обставин реального життя, навпаки – бажає відділитися від сущого, загубитися у природі, у звуках. Тому російські пісні глибоко сумовиті, пройняті настроєм відчайдушного забуття [див.: 8, 349].

Анонімний автор повісті-пісні XII ст. змальовує відчайдушного й рішучого князя Ігоря, котрий не встиг приєднатися до переможного походу коаліції князів проти половців, організованого київським князем Святославом 1184 р., тому вирішив надолужити втрачене й малими силами вирушив у похід з Новгороду Сіверського 25 квітня 1185 р. 1 травня дійшов до ріки Дінця, де його застало сонячне затемнення: “Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив / від нього тьмою всі свої вої прикриті. / І сказав Ігор до дружини своєї: “Браття і дружино! / Лучче ж би потятим бути, аніж полоненим бути” [1, 361].

За переконанням С.Гординського, світогляд автора “Слова...” наскрізь військовий, типовий для княжого дружинника, дуже відмінний від світогляду авторів тодішньої книжної літератури Русі-України, які були майже всі духовниками. “Різницю між світоглядом письменника-духовника і творця поезії дружинної найкраще зможе виявити порівняння опису Ігоревого походу в Іпатієвому літописі і в “Слові...”. Для літописця Ігорева поразка була гарною темою для моральної науки, і сам Ігор вважає свою програну битву карою за давні гріхи. Нічого подібного в “Слові...” немає...” [4, 268].

Звятиягу і прагнення здобути славу князь поставив вище за звичай остерігатися лиховісного знамення затемнення сонця: “Спала князю на ум охота – / і жадоба спробувати Дону великого / знамення йому заступила. / “Хочу-бо – сказав, – списа переломити кінець поля половецького; / з вами, русичі, хочу голову свою положити / або напитися шоломом з Дону!”. Кочівники-половці в кінці XI – XII ст. захопили всю південну частину теперішньої України, Крим і басейн Дону [див.: 1, 393]. Тому “напитися шоломом з Дону” означало відвоювати в загарбників ці українські землі.

Привертає увагу те, що автор “Слова...” й перед змалюванням перемоги русичів у бою з половцями, і перед зображенням поразки полку Ігоря риторично вигукує: “О Руская землѣ, уже за шеломянемъ!” “Шеломя”, що в перекладі означає горб чи гору, – це, за Л.Махновцем, Ізюмський курган (Кремінна гора на півдні м.Ізюма). Поблизу протікала зникла нині річка Сальниця, біля якої був перевіз через Сіверський Дінець. Перейшовши тут річку, руські війська вже були в Половецькій землі [див.: 1, 396].

Звичай ділити землю по смерті князя поміж його синами призводив до щораз більшого подрібнення уділів (феодальної роздробленості), князі запекло воювали між собою за уділи. Ситуацію загострили “половці, що з’явилися на українських землях у 1055 р.” [4, 273]. “Князь Олег, син Святослава II, Ярославича, тричі йшов здобувати Чернігів, закликаючи на допомогу половців, за що був прозваний у “Слові...” Гориславичем – тим, хто приніс горе. Робив він ті свої напади із Тмутаракані на Кубані – здавна пристановища безудільних князів-ізгоїв”. Ігор вибирався в похід фактично для того, щоб “пошукати міста Тмутаракань”, яке давніше було уділом чернігівських князів. При кінці XI ст. Тмутаракань був відтятий половцями від зв’язків із Черніговом, і отже, похід Ігоря із братом Всеволодом мав не лише політичні, а й родово-сентиментальні спонуки [див.: 4, 95].

Особливо запекла боротьба велася між двома князівськими родами – київських Мономаховичів та чернігівських Олеговичів [див.: 4, 95]: “Тоді, за Олега Гориславича, / сіялося й виростало усобицями, / гинуло добро Дажьбожого внука, / в княжих крамолах віки вкоротилися людям. / Тоді по Руській землі рідко ратаї гукали, / та часто ворони крякали, / трупи собі ділячи” [1, 367].

Попри намір співця Ігоря не розтікатися “мислю по древу” у висоту й ширину, подібно до Бояна, а триматися твердого, фактичного ґрунту, йому не вдалося написати повість-хроніку, тобто історію походу Ігоря за взірцем “билин” сучасності, як це робили літописці в його часи. У пісні Ігоря багато поетичних домислів, якими “забарвлені зображені поетом “билини” його часу” [6, 274].

Отже, “Слово о полку Ігоревім” – це передусім твір художньої літератури, а не документ. На рівнях образно-символічної системи, синтаксичної й сюжетно-композиційної побудови загалом, на світоглядному рівні в ньому виявляються жанрові ознаки української народної думи.

“Хоча співець Ігоря у піснях Бояна бачить широкі задуми, вочевидь, далекі від дійсності, але сам же і вказує на історичний зміст цих пісень... Ці піснеспіви

мали переважно історичний характер, тобто стосувалися історичних осіб і подій” [6, 271]. Автор повісті-пісні “Слова о полку Ігоревім”, за спостереженнями П.Житецького, не цурається тих художніх прийомів, до яких удавався колись віщий Боян. “Споминав він, кажуть, давніх часів усобиці – / тоді напускав десять соколів на стадо лебедниць: / котру сокіл доганяє, / та перша пісню співає / старому Ярославу, хороброму Мстиславу, / який зарізав Редедю перед полками касозькими, / красному Романові Святославичу. / Боян же, браття, / не десять соколів на стадо лебедниць пускає, / а свої віщії персти на живії струни накладає, / і вони самі князям славу рокотали” [1, 357]. Удаючись до синтаксичного паралелізму, автор “Слова...” висловлює намір віднайти причинно-наслідкові зв’язки подій свого сьогодення: “Почнем же, браття, повість оцю / Від старого Володимира до нинішнього Ігоря, / Який укріпив ум силою своєю / і вигострив серця свого мужністю / сповнившись ратного духу, / повів свої хоробрі полки / на землю Половецькую, за землю Руськую” [1, 357-359].

У задумах Бояна співець Ігоря вбачає зразок високої поезії, інакше він не звернувся б до нього за натхненням [див.: 6, 274]: “О Бояне, соловію часу давнього! Аби оці ти полки ощебетав, / скачучи, соловію, помислом по древу, літаючи умом попід хмарами, / звиваючи славу обаполи часу нашого...” [1, 359]. Л.Махновець тлумачить “обаполи” як *навколо сучасності*, мотивуючи це тим, що Боян співає лише про свою сучасність. Тут важливий факт свідомого ставлення поета XII ст. до поезії XI ст., живий зв’язок поетичних переказів, які переходили з покоління в покоління [див.: 6, 269].

Підвалини науки про зв’язок “Слова...” з українською народною поезією заклав у 1830-х рр. М.Максимович [див.: 3, 5]. 1837р. у Києві вийшов переклад “Слова о полку Ігоревім” М.Максимовича сучасною російською мовою, а в Петербурзі – його ж наукова розвідка, присвячена цій пам’ятці, написана на базі власного курсу лекцій з російської словесності, читаних у 1835 р. у київському Університеті св. Володимира. Саме М.Максимович першим зауважив подібність віршових розмірів “Слова...” та українських дум. Він указує на паралелі в ритміці та манері виконання “Слова о полку Ігоревім” і народних дум: “Різномірним складом віршів Українські думи відмінні й від Великоруських епічних пісень, і від юнацьких пісень Сербських, які так строго витримують 10-складову міру вірша. Від тих та інших Українські думи відрізняються ще й римою <...>. Рідко зустрічається в думі строфа без відповідної співзвучної їй строфи; частіше буває їх по декілька (до 10) на одну риму. Зародки такого складу можна помітити в пісні о полку Ігоревім...” [9, 459]. Думи належать винятково до репертуару українських бандуристів, котрі за останніх років життя М.Максимовича ще зустрічалися “зрідка на лівому боці Дніпра” [9, 459]. “Подібно до рапсодів давньої Греції”, наші співці, зазвичай сліпі старці, оспівують у народі своїх героїв, граючи “на багатострунній бандурі обома руками” [9, 459].

У 30-ті роки ХХ ст. виконавську манеру дум увів у свою поезію на образно-символічному рівні співець космічної всеєдності буття, весняного пробудження світобудови Б.-І.Антонич. Ніби проповідник-віншувальник поширених на Західній Україні хлоп’ячих веснянок, дуже подібних до колядок, його ліричний герой родом із Лемківщини в “Елегії про співучі двері” зливається із троїстими музиками сил природи: “Тремтить на флейті пальців десять, / музичне дерево горить. / Із бубна, мов із дзбана, ллється / роздзвонений, гарячий крик. / Палає скрипка, тихне, в’яне, / і серце бубна співом п’яне” [2, 89].

У статті “Поезія по цей бік барикади” Б.-І.Антонич стверджував, що його сучасники відчують спадкоємність літературних традицій “Слова о полку Ігоревім”, світонастрій пам’ятки давньоруського письменства як взірцевий

протиставляв песимістичним настроєм світової туги в поезії доби перед Першою світовою війною: “На останнє десятиліття перед війною припадає у Галичині період т. зв. “Молодої музи”, що була досить віддаленим відповідником “Молодої Польщі” <...>. Сучасна літературна молодь зовсім відійшла від них, і їй ближче навіть середньовічне “Слово о полку Ігоревім”, аніж їх смутки, муки і космічна туга <...>” [2, 503].

Поет, котрий мешкав у Львові та закінчив Львівський університет (факультет слов'янської філології), своє захоплення “Словом о полку Ігоревім” виявив не в перекладах, переспівах чи прямому наслідуванні, а у створенні власних поем у жанрі слова. Усі вони ввійшли до “третьої глави “Книги Лева” (1936 р.). Ці ліро-епічні поезії за розміром і ритмомелодикою вподібнюються до українських народних дум: вони складаються з нерівноскладових строф, кожна з яких становить завершену думку. Авторіві симпатії лежать на боці переможених. Поет ставить за мету оспівати героїку сучасних йому визвольних змагань, звеличити переможених у нерівному бою, проте незламних духом, як робив це й автор “Слова о полку Ігоревім”: “Хвала усім, що з пристрастю цілують сестру смерть на бойовищах, / а тим, що ляк в них, мов слимак у мушлі, й гнуть тростини спин, погорда!” [2, 152].

Поезія “Слово до розстріляних” [2, 152] навіяна звісткою про розстріл групи українських письменників 14-15 грудня 1934 р. (Г.Косинки, О.Влизька, Д.Фальківського, К.Буревія, І. та Т. Крушельницьких): “Це правда: кров з каміння може змити дощ, / червона місяця хустина може стерти, / але наймення ваші багрянніш від рож / горять у пам'яті на плитах незатертих”. Епічний сюжет цього вірша не конкретизований: “і ваші очі сяли вічністю, коли / у серці, мов зоря, застрягла біла куля”. У ритмічному малюнку поет відтворив речитативні наспіви думи.

В основі “Слова про чорний полк” – тема збройного опору абіссінського народу італійським загарбникам 1935–1936 рр. під час тривалого завойовницького походу: “Зоріє. В відвороті полк. Анабазис під небом африканським. / Ліс вбитих в небо списів коле місяць, кров руда тече із нього, / і ебеновий вождь з сережкою зорі у вусі, спів поганський / жбурнувши в хмари, наче визив, прокляне поразки бога злого. // Немає ласки – і багнети грузнуть в тіло, мов плуги в чорнозем, / у буйне поле чорних тіл багнети сіють зерно послуху і ладу, / щоб аж до сьомого коліна пам'ятали й знав назавжди кожен, / щоб син онукові, онук нащадкові, мов скарб, переказали, / як кріпили владу” [2, 152-153]. Український поет 30-х рр. ХХ ст. зосереджується на трагедії цілковитої загибелі полку оборонців прав народу автохтонного: “І густо стеляться один при одному, як вирубаний праліс, / у черепках почавлених булькочуть мозки, мов олива жовта” [2, 153]. Як і автор “Слова о полку Ігоревім”, він по-язичницьки плекає музу месників: “Хто сіє кров, той жне зненависть. Тож беріть оце хрищення сталі! / Зеленоока чорна княжно, музо месників, калюжі бовтай!”.

Символічні образи війни-жнив і битви-кривавого весільного бенкету, добре відомі в українському героїчному епосі, зокрема в історичних піснях, та широко застосовані у “Слові о полку Ігоревім”, переосмислював на сучасний лад у своєму героїчному циклі “Слів” також Антонич: “На купах чорних рук і чорних ніг червона кров і жовта піна, / слизька смертельна піна з уст розтерзаних гарматним поцілунком. / Тюльпани надр підземних – вибухають, мов кущі вогненні, міни, / салютами з глибин землі вітаючи непереможно й лунко” [2, 153].

Завершується “Слово о полку Ігоревім” поверненням князя Ігоря та його сина Володимира з половецького полону, його прощеною до храму Пресвятої Богородиці Пирогощі на Подолі на Боричевому узвозі, славослів'ям князям як оборонцям рідної землі: “Ігор їде по Боричевім до святої / Богородиці

Пирогощої. / Землі раді, городи веселі. / Заспівавши пісню старим князям, / потім і молодим співати: / “Слава Ігорю Святославичу, / буй-туру Всеволоду, / Володиміру Ігоревичу! / Здоров’я князям і дружині, / що борються за християн проти поганих полків! // Князям слава і дружині! // Амінь”.

“Слово про чорний полк” Б.-І.Антонича завершується модерною прощальною молитвою до Землі й Богородиці за упокій полеглих оборонців рідного краю: “О чорне тіло, в шовк рудий піску сповите, тихе і безсиле, / де перед миттю пристрасті кипіли ще! Землі долоне добра! // Хай чорна богоматір з жар-ікони поведе бійців до краю, / де вже дракони не лякатимуть, де тиша вічна й сонні води! / Б’є слово в слово – кусні бронзи дзвонять. / Так прощальний спів кінчаймо, / коли розбитий чорний полк / в країну зір на вічну ніч / відходить” [2, 154].

Автор “Слова о полку Ігоревім” створює славослів’я могутності і звитязі князів обох ворожих родів – київських Мономаховичів та чернігівських Олеговичів – і звертається до них із закликком об’єднатися в обороні рідної землі від половців: “Вступіте, господарі, в золоті стремена / за обиду часу нашого, / за землю Руськую, / за рани Ігореві, / смілого Святославича!”. Це славослів’я становить частину “золотого слова” великого київського князя Святослава. Адже саме через невдалий похід князя Ігоря розпочався наступ кочівників-половців на Україну-Русь, її поневолення: “уже пустиня силу прикрила” [1, 369]. “Тут Ігор князь пересів із сідла золотого / у сідло невольниче” [1, 373], в оригіналі – “кощієве”.

Третє, завершальне в Антоничевому героїчному циклі “Книги Лева” “Слово про золотий полк” малює епізод громадянської війни в Іспанії, оборону національними захисниками толедського палацу-фортеці Альказар, узятого в облогу військами республіканців.

Творець поетичної “Книги Лева” мешкав у Львові й оспівував передусім велич цього міста, закладеного князем Данилом Галицьким і названим на честь його сина. То хіба цей золотий полк – не багатостраждальний український народ, нащадок полку Ігорєвого, чи не проглядає в ліро-епічному “Слові про золотий полк” у розділі “Слово про Альказар” сучасна Б.-І.Антоничеві Україна: “Війна злочинна, братогубна. Сонце ранене кривавить. / Незламна тисяча обранців здавлює в серцях розпуку, / б’ючись, хтозна, чи не із друзями недавніми віч-на-віч. / День сороковий без спочину й сну, в дощі вогненнім зливнім. / Вже голод скручує кишки в сухе мотуззя. Далі навіть / порепані з гарячки губи вимовляти слів забудуть” [2, 155]?

А якщо зважати ще й на сакральну символіку числа 40 в українській народній культурі? Через 40 днів душа покійного востаннє навідується додому, після чого відлітає, остаточно прощаючись із тілом. За біблійною книгою “Вихід”, Мойсей 40 років водив свій народ пустелею, доки вивів з єгипетського рабства.

Отже, “Слово о полку Ігоревім” за ритмікою й сюжетно-композиційною будовою, за ідейно-художнім змістом найближче стоїть до українських дум, а зміст його багатозначних метафор на образно-символічному рівні найкраще прояснюється в зіставленні з найархаїчнішими жанрами українського календарно-обрядового фольклору.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анонім*. Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава // *Золоте слово*: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століть: У 2 кн. / За ред. В. Яременка. – К.: Аконіт, 2002. – Т. 2. – С. 356-391.
2. *Антонич Б.-І.* Твори. – К.: Дніпро, 1998. – 591 с.
3. *Гординський С.* “Слово о полку Ігоревім” і українська народна поезія. – Вінніпер: УВАН, 1963. – 94 с.
4. *Гординський С.* “Слово о полку Ігоревім” – пам’ятник давньоукраїнської поезії світової слави // *Народна творчість та етнографія*. – 2000. – № 5-6. – С. 93-103.
5. *Думи* / Упор. А.Нудьга. – К.: Рад. письменник, 1969. – 356 с.

6. *Житецький П.* О поэтическом стиле и литературной форме “Слова о полку Игореве” // *Житецький П.* Вибр. праці. Філологія / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Упоряд., вст. ст. і прим. Л. Масенко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 255-285.
7. *Лепкий Б.* “Слово о полку Игоревім” – пам’ятник давньоукраїнської поезії світової слави // *Народна творчість та етнографія.* – 2000. – № 5-6. – С. 89-92.
8. *Максимович М.* О малороссийских народных песнях // *Максимович М.* Вибр. твори. – К.: Либідь, 2004.
9. *Максимович М.* Что такое “Думы” // *Максимович М.* Собр. соч. – К., 1877. – Т. 2. – С. 458-461.
10. *Махновець А.* Коментар до оригінального тексту “Слова о полку Игоревім” // *Золоте слово: Хрестоматія літератури України – Русі епохи Середньовіччя IX- XV століть: У 2-х кн. / За ред. В.Яременка.* – К.: Аконіт, 2002. – Т.2. – С. 392-416.
11. *Мишанич О.* Довкола “Слова”. Нова ревізія автентичності виданої пам’ятки // *Золоте слово: Хрестоматія літератури України – Русі епохи Середньовіччя IX – XV ст.: У 2 кн. / За ред. В.Яременка.* – К.: Аконіт, 2002. – Т.2. – С. 417-427.
12. *Роговер Е.* “Слово о полку Игореве” в кругу шедевров национальных литератур // *Литература.* – 2001. – № 22. – С.14-15.
13. *Семенюченко О.* “Замисел” Бояна у “Слові о полку Игоревім” // *Українознавство.* – 2006. – № 4. – С. 284-286.
14. *Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Атрибуція автографів, упоряд., передмова і прим. О. Дея.* – К.: Наук. думка, 1983. – 528 с.
15. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 784 с.
16. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.
17. *Яценко Б.* Ритміка “Слова о полку Игоревім” // *Укр. література в загальноосвітній школі.* – 2000. – № 5. – С. 40-43.

Отримано 12 березня 2012 р.

м. Київ

Василь Задорожний

УДК 398.81

АВТОР ПІСНІ, ЩО СТАЛА НАРОДНОЮ

Стаття присвячена дослідженню фольклоризації вірша А. Свидницького “Вже більше літ двісті”. Народнопоетичні варіанти цього твору, що став пісню, відображають різні способи його засвоєння народною психологією. З одного боку, це перетворення його на політичну пісню з виразною ідейною спрямованістю, а з другого – на твір епічного характеру, у якому історична конкретика розпливається в типовому українському народнопоетичному топосі.

Ключові слова: варіант пісні, фольклоризація.

Vasyl Zadorozhny. The author of the song that became popular

The article focuses on the folklorization of Anatoliy Svydnytsky's poem “For More Than 200 Years Now”. The folklore variants of the poem that became a popular song reflect various ways of its appropriation through the people's psychology. On the one hand, we deal here with its transformation into a political song with clear ideological background; on the other hand, though, it turns out to be an epic text which dissolves the tangible historical facts in a typical topos of Ukrainian folklore.

Key words: song variant, folklorization.

В українській культурі є багато такого, про що неможливо з певністю сказати, відоме воно сучасним українцям чи невідоме. Наприклад, чи пам’ятають вони видатного письменника Анатолія Свидницького? Чи знайомі з його повістю “Люборацькі”? Запитання можна продовжувати. Та знання належить тому, хто хоче знати. Був час, коли навіть І. Франко нічого не віддав про А. Свидницького. Наприклад, коли 1885 р. він зібрався видати повість уже давно покійного автора, то звернувся до О. Кониського з проханням: “Напишіть, ради Бога